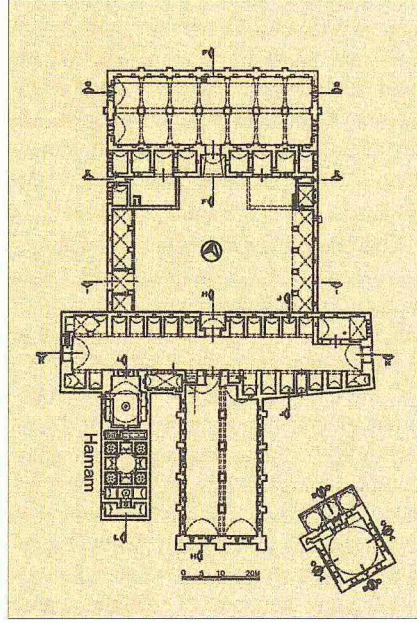

miş olan ikinci bölüm eksende olmayan bir kapı ile arastaya bağlanmaktadır. Mekân ortada dikdörtgen kesitli dört پایe ile ikiye bölünmüş olup iki beşik tonozla örtülüdür. Kuzey hariç diğer üç duvarda görülen ocak nişlerinin önündeki sekiler sonradan kaldırılmıştır.

Külliyenin ortasında doğu-batı doğrultusunda uzanan arasta dikdörtgen planlıdır. Ortada sivri kemerli, tonoz örtülü sokakla bunun iki yanında sıralanmış tonozlu dükkânlardan oluşur. Sokağın iki ucunda dışa açılan birer kapısı olan arastadan kuzey ve güneyde kervansarayın bölümlerine bağlanan iki kapı, güney batıda hammama, güneydoğuda cami avlusuna açılan kapılar vardır. Her iki dizide çoğu ocaklı olarak düzenlenmiş toplam yirmi dört birim mevcuttur. Üst örtüleri genelde sivri kemerli tonoz olup üç tanesi çapraz tonozludur. Dışa açılan batı kapısının yanında duvar içinden çatıya geçi sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Dıştan kesme taş kaplamalı yapı içte moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Sokağın üstünü örtten tonozun doğu bölümü orijinaldir ve tuğla örgülüdür. Batı bölümü ise betonarme olarak yenilenmiştir. Güneydoğuda cami avlusuna açılan kapının kemeri palmet süslemelidir. Arastada kuzeydoğuda yer alan mekânla güneyde hamamla kervansaraya ait yapı arasında kalan mekân diğerlerine göre büyük ve yatık dikdörtgen

Ülküışa'daki Öküz Mehmed Paşa Külliyesi'nin planı

planda ele alınmıştır. Kuzeydoğudaki mekânın bir bölümü iki katlıdır. Güneydeki mekânın fırın olarak kullanıldığı söylenmektedir.

Arastanın güneybatısında kuzey-güney doğrultusunda dikine yerleştirilmiş olan tek hamam bir kapı ve iki pencereli cephesiyle arasta sokağına açılmaktadır. Kapı sövesinin üzerinde rozetli ve palmetli bir süsleme vardır. Soğukluk bölümü kuzeye doğru daha derin olmak üzere dört yönde genişletilmiş kubbe ile örtülü bir mekândır. Batıda yer alan küçük bir kapı ile ayrıca dışa açılmaktadır. Eksende yer alan kapı ile geçilen ılıklık yatık dikdörtgen planlı olup biri küçük iki aynalı tonozla örtülüdür. Sıcaklık bölümü dört eyvanlı ve dört köşe halvet odalı olarak düzenlenmiştir. Orta mekânla halvet odalarının üstleri filgözü açıklıklı kubbelerle, eyvanların üstleri ise sivri kemerli tonozlarla örtülmüştür. Sıcaklığın güneyinde enine dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü su deposu ile külhan bölümü yer almaktadır. Külliye'nin kuzeyinde kesme taştan inşa edilen sivri kemerli nişli, kitâbesiz bir çeşme mevcuttur. Üstü iki yana meyilli olarak düzenlenen bu çeşmenin külliye bünyesinde olduğu tahmin edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 37-38; Muharrem Bilge, *Kadın Han'ı ve Ülküışa'da Kara (Damat veya Öküz) Mehmed Paşa Kervansarayı*

(lisans tezi, 1971), İÜ Ed. Fak. Sanat Tarihi bölümü, s. 3-16; Tülay Reyhanlı (Gence), *Osmanlı'da Külliye Mimarlığının Gelişmesi* (doktora tezi, 1974), İÜ Ed. Fak. Sanat Tarihi bölümü, s. 377-378; Gönül Güreşsever, *Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi*, İÜ Ed. Fak. Sanat Tarihi bölümü (doktora tezi, 1974), s. 218-223; Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, s. 210-212; Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985, s. 198-199; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 338-339; R. Eser Gültekin, *Ülküışa ve Öküz Mehmed Paşa Menzil Külliyesi*, Ankara 2001.

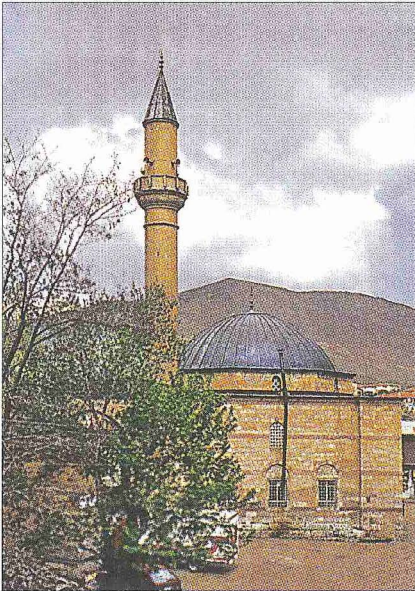
AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

ÖLÇÜ

Sözlükte ölçü kelimesi "ağırlık, uzunluk ve hacim gibi büyüklüklerin belli bir birime göre değerlendirilmesi, bu karşılaştırmada kullanılan birim, sonuçta bulunan rakam" anlamlarına gelir. Müsikide seslerin eşit zaman birimlerine bölünmesine de ölçü denir (edebiyattaki kullanımı için bk. VEZİN). Ölçme işlemine ölçüm (Ar. keyl), hacim ölçüşü birimine ölçek (Ar. mikyâl, kîle) adı verilir. Arapça'da ölçü karşılığında yahut onunla bağlantılı olarak mîkdâr, mikyâs, vezn, mîzân / kıstâs, kabbân (kapı), mesâha gibi kelimeler kullanılır. Çeşitli ölçü birimlerinin doğruluğunu tahkik için faydalanılan hassas standart numunelere sence (étalon) adı verilir. Bunlar eski çağlardan beri başta tapınaklar olmak üzere çeşitli yerlerde korunmuştur.

Ölçü kullanımı medenî hayatın gereğidir. Piyasanın en önemli meselelerinden olan ölçü tartı konusu Kur'an'da birçok yerde geçer; ölçme tartmanın yanı sıra kullanılan aletlerin de doğru olması ve insanlara haksızlık yapılmaması istenir (el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hûd 11/84-85; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/181-182; er-Rahmân 55/7-9; el-Mutaffifîn 83/1-3). "Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde ölçülerle ilgili sahtekârlıkta Medineliler'in üstüne yaktı. Allah 'veylün li'l-mutaffifîn' âyetini indirince ölçüyü doğru tutmaya başladılar" meâlindeki rivayet (İbn Mâce, "Ticârât", 35; Kurtubî, XIX, 250) o devirdeki durumu açıkça göstermektedir. Ölçü ve tartılarda hile yapmanın haramlığı hususunda icmâ olduğu gibi bazı âlimlere göre bu tür aldatmalar büyük günahlardandır (İbn Hacer el-Heytemî, I, 244-247; Meclisî, XLVII, 217). Söz konusu yasağı çiğneyenlere -nasla belirlenmiş bir ceza bulunmadığından- ta'zir uygulanacağı hususunda ittifak var-

Öküz Mehmed Paşa Camii

dır (İbn Teymiyye, XXVIII, 343, 385; XXIX, 474-475).

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde tüccarın satarken küçük, alırken büyük olmak üzere iki farklı ölçek kullanmak suretiyle hilekârlık yaptığını görünce hemen bunu yasaklamıştır. Hz. Ömer de aleyhindeki söylentiler sebebiyle sorguladığı Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi iki ölçek kullanmasından dolayı hesaba çekmiştir. Resûl-i Ekrem ölçmeye tartmaya elverişli ticaret metainin ölçülerek tartılarak alınıp satılmasını emretmiş (Buhârî, "Büyû", 51-52, 54-55; Müslim, "Büyû", 29-32, 34-36, 39, 41; Ebû Dâvûd, "Büyû", 65), kendisi de bunu yapmaya özen göstermiştir. Götürü usulle gerçekleştirilen akidler neticesinde genellikle malın kesin miktarına ve tamamının kalitesine vukuf sağlayan ölçme tartma işlemine imkân bulunmadığından ilk alıcının olduğu gibi elden çıkardığı maldaki muhtemel kusurlardan ikinci müşteri zarar görebilir, dolayısıyla taraflar arasında hukukî ihtilâflar hatta toplumsal rahatsızlıklar doğabilir. Bu sebeple tüketici hangi bedeli ne evsaftaki kaç birim mala ödediğinden emin olmalıdır. Zira fiyatla miktar arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Malın pahası ile oynayamayanlar miktarı hakkında yanıltıcı beyanda bulunarak dolaylı yoldan birim fiyatını arttırmalar. Ayrıca gerek alırken gerek satarken özverili davranmayı tavsiye eden Resûlullah, aldığı malın bedeli olan altın veya gümüşü öderken fazla tarttırarak bu konuda örnek davranışlar sergilemiştir (meselâ bk. Buhârî, "Büyû", 34, "Hibe", 23; Müslim, "Mûsâkât", 115, "Rađâ", 57; Ebû Dâvûd, "Büyû", 7). Hz. Peygamber, piyasadaki farklı ölçek ve tartılar arasında birlik sağlamak amacıyla şu tâlimatı vermiştir: "Ölçek Medine'nin ölçeği, tartı Mekke'nin tartısıdır" (Ebû Dâvûd, "Büyû", 8; Nesâî, "Zekât", 44, "Büyû", 54). Bunun aksi yönünde bir rivayet bulunmakla beraber yiyecek üretim ve ticaretiyle uğraşan Medine halkının ölçmede, farklı ağırlıkta muhtelif dirhemlerin dolaştığı ve sikkelerin yanı sıra her türlü altın gümüş eşyanın da para gibi kullanıldığı canlı bir piyasada söz konusu madenlerin ağırlıklarını hesaplayarak ödeme yapan Mekke tüccarının hassas tartmada uzmanlaştığı dikkate alındığında zikredilen rivayetin gerçeğe daha uygun olduğu anlaşılır.

Hulefâ-yi Râşidîn'in ilgili uygulamalarına gelince bir defasında Hz. Ömer minbere çıkmış, elindeki müd ve kist adlı ölçekleri sallayarak bunlarda eksiklik yapanlara beddua etmiştir. Yine müdlerindeki nok-

sanlık sebebiyle Yemenli tüccarla alışverişi yasaklamış, bu yasağı çiğneyen bir kölesini cezalandırmıştır. Ayrıca dinî hükümleri bilmedikleri ve ölçü tartıda sahtekârlık yaptıkları gerekçesiyle Acemler'in (muhtemelen Yemen'deki Ebnâ yani Arap-Fars melezleri) Medine pazarlarında satış yapmalarını yasaklamış ve ticaretten menedilmelerini sağlayacak zâbıta görevlendirmiştir. Hz. Osman, özellikle Medine pazarlarındaki ölçü tartı alet ve birimlerini denetlemesi için Hâris b. Hakem'i istihdam etmiştir. Hz. Ali pazar denetimlerinde tüccara ölçü tartıda dürüst olmaları uyarısında bulunmuş, Mısır valiliğine tayin ettiği Eşter'e alışverişlerin doğru ölçü ve tartılarla yapılmasına dikkat göstermesini söylemiştir (Kallek, s. 204-206). Kaynaklarda, malî yönetim ve pazar denetiminin gereği olarak yetkililerin genellikle şikâyet edilecek kadar çok çeşidi bulunan ölçü tartı birimlerine standart getirme, kamuya açık bazı yerlerde bunların numunelerini sergileme ve halkı bilgilendirmenin yanı sıra resmî ölçü ve tartılardan başkasının kullanılmasını engelleme sorumlulukları vurgulanmıştır. Meseleye bütüncül bakan âlimler, yetkililerin bu konudaki düzenlemelerinin hem uhrevî açıdan insanların hayrına olacağını hem de dünyevî bakımdan kamu yararıyla sonuçlanacağını belirtmiştir (Yahyâ b. Ömer el-Kinânî, s. 104). Dolayısıyla para ve ölçü tartıda hile meselelerine denkleştirici adalet boyutundan çok bölüşüm adaleti cihetinden yaklaşıldığı düşünülebilir.

İslâm toplumlarında karşılıksız kazanç ve haksız rekabete zemin hazırlayan ölçü tartı sahtekârlığının önüne geçilmesi işi hisbe teşkilâtına verilmiş, şehrin mümkün mertebe en güvenilir kişisi muhtesib olarak seçilip pazardaki işlemleri, paraların, ölçü tartı alet ve birimlerinin ayarını düzensiz biçimde denetlemekle görevlendirilmiştir. Hisbeye dair eserlerde bu hususta hilekârlığı alışkanlık haline getirenlerin suçları nisbetinde darb, pazarlarda teşhir, hapis veya pişman olup tövbe edinceye kadar ticaretten menle cezalandırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Ölçme tartmanın adalet ve âdetlere uygun biçimde yapılış yöntemleri anlatılmakta, standartlaştırmada şer'î ölçü tartı birimlerinin örnek alınması istenmekte, bilinmeyen bir ölçekle yapılan işlemlerin câiz olmadığı belirtilmektedir (a.g.e., s. 103-105, 130-134). Bu tür kitaplarda ölçülerin birbiri cinsinden karşılıkları verildiği gibi ölçme tartma sırasında yapılan hilelere dikkat çekilmektedir. Ayrıca kileci veya kantarcıların hilele-

rine de vurgu yapılarak bunların muhtesib tarafından uyarılmasının ve düzenbazlık yapanların cezalandırılmasının gerekliliği belirtilmektedir (Muhammed b. Ahmed b. Abdûn et-Tüçbî, s. 29 vd.; İbn Abdürraûf, s. 106-109; Celâleddin eş-Şeyzerî, s. 15-20; İbnü'l-Uhuve, s. 137-151).

Ölçülebilirlik. Misli mallardan hacim ölçü birimiyle ölçülerek işlem görenlere "keylî" (mekîl), bunlardan tartılarak muameleye tâbi tutulanlara "veznî" (mevzûn) denir. Uzunluğu / alanı ölçülerek işlem görenlere ise "mezrû" (zer'î) adı verilir. Fakihlerin çoğuna göre özel hükümlü bir nas, meselâ faize konu olan malların ölçekle veya tartıyla alınıp satılmasını hükme bağlamışsa (Buhârî, "Büyû", 74, 76; Müslim, "Mûsâkât", 79-81; Tirmizî, "Büyû", 23) bunların keylî ya da veznî niteliklerini daima koruması gerekir; örfteki değişmeye itibar edilmez. Hakkında nas bulunmayan şeyler ise örfte tâbidir. Yargının başında uzun süre görev yapan Ebû Yûsuf ve diğer bazı Hanefîler ise örfün değişmesi halinde -istihsan gereği- ölçekle işleme tâbi tutulmanın tartıyla, tartıyla olan ölçekle alınıp satılabileceği görüşündedir (İbnü'l-Hümâm, V, 282-283). Ebû Yûsuf'un anlayışına göre hadisler o devirde âdet gereği altın ve gümüş için tartıdan, buğday, arpa, hurma ve tuz için ölçüden bahsetmiştir. Bu hususta denklik önemlidir; âdet değişir ve meselâ eskiden ölçülen tartılar hale gelirse eşitlik yeni teamüle göre temin edilir. Burada nassın özünü ve maksadına aykırı davranılmamış, yalnızca âdetle bağlı olan şekil değişmiştir (İbn Âbidîn, *Mecmû'atü resâ'il*, II, 116-118). Faiz bulaşması ihtimali bulunan selem gibi akidlerde miktarın önceden belirlenmesinin gerekliliği çerçevesinde meselâ keylî olan şeylerin niceliğinin örfen ağırlık cinsinden (veya aksi) belirlenmesinin hükmü tartışılmıştır. Hanefîler bunu câiz görmüş, Şâfiîler hassas tartı gerektiren kıymetli ürünleri istisna ederek onlara katılmış, Hanbelîler'den hem olumlu hem olumsuz iki farklı görüş rivayet edilirken Mâlikîler âdetle uyulmasını şart koşmuştur. Ölçü, tartı veya sayıya itibar edilerek satılan eşyanın kabızının nasıl gerçekleşeceği hususu da ihtilâfıdır.

Ölçme Tartma Ücreti. Hz. Peygamber'in pazarlardaki kileci ve kantarcıların yadığa-maması, hatta onlara bizzat işlem yaptırması bu meslek mensuplarının hizmetinden yararlanılmasının meşruluğuna delil gösterilmiş (Şevkânî, VI, 21), daha sonraki dönemlerde kapanlarda ücretli kantarcılığın cevazına hükmedilmiştir (İbn Teymiyye, XXX, 189). Bu arada alım satımda

ölçme emrinin gerekçeleri arasında kileci, kantarcı ve hamal gibi çalışanları menfaatlandırma gayesi de gösterilmiştir (Ali b. Ahmed el-Adevî, II, 191; Muhammed b. Ahmed ed-Desûki, III, 151). Ayrıca ölçü ve tartı aletlerinin kiralınmasında bir sakınca görülmemiştir (Sahnûn, IV, 418). Yûsuf sûresinin 88. âyetine dayanarak kileci ve kantarcı ücretleri gibi mebbîn teslimine dair masrafların satıcıya ait olduğu hususunda ittifak edilmiştir. Ancak sikkenin sayma ve tartma ücretleri gibi semene ilişkin olan harcamalar müşteriye aittir (Mecelle, md. 288-289). Şâfiîler'de zekât tahsilâtı sırasında istihdam edilen kileci veya kantarcının ücretinin mükellef tarafından yahut âmiller payından ödeneceği yolunda iki farklı görüş bulunmakla birlikte önceki daha sahih sayılmış, Hanbelîler ise ikinci görüşü benimsemiştir. Zekâtın sekiz sınıfın mensupları arasında paylaştırılmasıyla görevlendirilenlerin ücretinin âmilin hissesinden tahsis edileceği ileri sürülmüştür. Borcun tasfiyesi için tutulan kileci veya kantarcının ücretini borçlu öder. Terekenin taksimi için görevlendirilen kileci yahut kantarcının ücreti mirasçılar tarafından hisseleri oranında karşılanır. Ebû Yûsuf'a göre haraç ölçüm masrafları mükelleflere yüklenmemelidir (Kitâbü'l-Harâc, s. 118).

Ölçü Tartı Birimleri. Ölçme teknikleri içinde ilk standartlar parmak, tutam, karış, ayak, arşın, kulaç, boy; avuç, kucak, yudum gibi insanın doğal organ boyutlarından (antropometrik sistem) yola çıkılarak oluşturulmuştur. Ancak bunlar kişiden kişiye değiştiği için ya orta bedenli bir kimsenin veya bir kabile şefi yahut idarecinin vücut ölçüleri esas alınıp standartlaştırma yoluna gidilmeye çalışılmıştır. Milâttan önce 4000 yıllarında Mısır'da Firavun'un arşını (dirseği ile orta parmağının ucu arasındaki mesafe) uzunluk ölçüsü birimi olarak benimsenmiştir. Milâttan sonra 1101 yılında İngiltere Kralı I. Henry'nin yardası da (burnu ile yana açılmış elinin orta parmağının ucu arasındaki mesafe, yarım kulaç) standart olarak kullanılmıştır. Değerli maddelerin hassas ölçümünde çeşitli bitki tohum ve çekirdekleri, yumurta vb. doğal ölçülerden yararlanılırken büyük hacimlerin ölçümünde bazı hayvanların tutumlarının istiap hadlerini (bahâr ve tutum/kırba gibi) yahut taşıyabilecekleri ortalama ağırlıkları (hivâr/harvâr: eşek yükü; himl: daha çok at yükü; vesk: özellikle deve yükü gibi) ifade eden birimler de kullanılmıştır. Ayrıca avaz, taş atımı, ok menzili, göz erimi, merhale, zerre gibi

muğlak ölçüler de bunlar arasında yer almıştır. İktisadî ilişkilerin gelişmesi ve vergilendirmenin yaygınlaşması gibi sebeplerle zaman içinde standart birimlere ihtiyaç duyulmuştur. Hacim ölçülerinin parmak ve arşın gibi uzunluk birimlerinin küpleri alınarak meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Ağırlık birimlerinin kullanımı terazilerin icadını gerektirdiği için tartıların ölçeklerden sonra geliştirildiği, bundan dolayı zamanla bilhassa katı maddelerin hacimleri yerine kütlelerinin ölçülmeye başlandığı düşünülmektedir. En eski ağırlık birimleri taş ve ahşaptan imal edilirken daha sonra tunç, kurşun ve demir gibi metaller kullanılarak çeşitli modellerde üretilmeye başlanmıştır. Arazi ölçümü devlet tarafından onaylanmış "damgalı urgan" (Ar. habl, eşl) denilen bir uzunluk ölçüsüyle yapılmıştır.

İslâm tarihi boyunca ölçü tartı birimleriyle ilgili birçok kitap yazılmıştır. Bu konuya dair bilgilere tefsir, fıkıh, hadis, edebiyat, matematik, astronomi, tarih, coğrafya, seyahat, kamu maliyesi, siyaset, hisbe, tıp ve eczacılık gibi çeşitli alanlardaki eserlerde de rastlanmaktadır. Ölçüler fıkıh kitaplarının tahâret (abdest ve gusül için yeterli su miktarı, teyemmüm için kaynağın uzaklığı, suların temizliği ve harimi), namaz (kısaltılabilmesi veya ceme-dilebilmesi için gerekli sefer mesafesi), oruç (kazâya bırakılabilmesine ruhsat oluşturan asgari yolculuk mesafesi), zekât (fitre ve sadaka dahil olmak üzere ödenecek aynî ve nakdî miktar), hac (ihram yasaklarının ihlâlinden kaynaklanan kefâretler), nikâh (mehir tutarı), alım satım, icâre, arâyâ (cevazı için belirlenen âzami ölçü), ribâ, selem, şirket, ferâiz (miras paylaşımı), vergi, hadler (diyet, hırsızlık haddi), kefâret, nafaka gibi pek çok bölümünde geçmektedir. Bu değerlendirmeler sırasında birimlerin birbirleri cinsinden karşılıkları aktarılmış, zaman ve mekâna has bazı örfî ölçülerin şer'î olarak nitelenenler cinsinden karşılıklarının hesaplanmasına önem verilmiştir. Bunun sebebi dinî yükümlülüklerin hassasiyetle yerine getirilebilmesini sağlamaktır. Dinî hükümlere mesned teşkil eden şer'î ölçüler şunlardır: Bağdat ritli (bazan men), ukiyye, nevât, miskal, dirhem; mil, arşın; vesk, kulle, farak, sâ' ve müd. Ana birimlerse dirhem, müd, arşın (zirâ) ve cerîbdır. Ancak İslâm hukukçuları dirhem ve müddün dahi diğerleri cinsinden karşılıklarının tesbitinde ihtilâfa düşmüş, bununla birlikte mesele bazı yorumlarla çözülmeye çalışılmıştır.

Eski ölçülerle ilgili kuramsal inceleme iki ana temele dayanır: Zaman içinde geliştirilen ölçü sistemlerinin tanımlanması ve çeşitli ölçülerin metrik karşılıklarının belirlenmesi. İkincisi ilgili maddelerde geniş biçimde incelendiğinden burada birincisi önem kazanmaktadır. Câhiliye devri Arap ölçü ve tartıları önceleri Mezopotamyalılar (Sumer, Akkad, Asur vb.), Mısırlılar ve Persler, Makedon istilâlarından sonra Yunanlılar ve Romalılar gibi eski milletlerden alınmış olup bunların etimolojik tahlilleri orijinlerine işaret etmektedir. Ölçü ve tartılar gerek işgaller gerekse ülkeler arası ilişkiler aracılığıyla çok geniş coğrafyalara yayılmıştır. Irak'ta Persler'in, Mısır ve Suriye'de daha çok Romalılar'ın / Bizanslılar'ın ölçü sistemi ağırlığını hissettirmiştir. Eski Mısır'da ve Çin'de kullanılan onluk sistem kesin hesaplamalar için daha uygun iken Bâbil ve Asur gibi ülkelerde geçerli olan altmışlık sistemle Roma'nın benimsediği on ikilik sistem kesirlerinin çokluğu sebebiyle (1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 12, 15, 20 ve 30) paylaşım kolaylığı sağlamaktadır. Dolayısıyla İslâm ülkelerinde kullanılan ölçü ve tartılar adapte edilen eski sistemlerin bir karışımından ibarettir. Müslümanlar özgün bir ölçü tartı sistemi üretmemişse de (İbn Teymiyye, XIX, 248-252) hassas ölçüm tekniğini öyle iletmişlerdir ki meselâ 780 yılından kalma cam sencelerin standart sapması miligramın üçte birini aşmamaktadır. Bu kadar ince ayarlarda sence üretilebilmesi için neredeyse günümüzün elektronik tartı aletlerinin hassasiyetinde teraziler kullanılmış olmalıdır. Avrupa'nın yüzyıllar sonra ulaşabildiği bu gelişmişlik düzeyi müslüman bilim adamları, darp-hânelerde görevli teknisyenler ve ölçü tartı üreticilerinin titizliğinin derecesini yansıtmaktadır (Kisch, s. 8-9). Ayrıca zerrenin bile tartılabilirliğini gösteren âyetler (en-Nisâ 4/40; Yûnus 10/61; Sebe' 34/3, 22; ez-Zilzâl 99/7-8) bu konuda müslümanlara yön gösterici ve hedef belirleyici bir rol oynamış olabilir.

Bazı müslüman yazarlara göre ölçü ve tartıları icat eden İdrîs peygamberdir (meselâ bk. Hemdânî, I, 44). Kaynaklar genelde örfî ve şer'î ölçü tartılar arasında bir ayırımı gitmemektedir. Özelden de eczacı, kuyumcu, tüccar, darp-hâne ve maliyeye has olanlar birbirinden tefrik edilmektedir. Hacim ölçüleri de kendi içinde katı ve sıvı ölçükleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna karşılık aynı adlı bir birim ağırlık, hacim, uzunluk veya alan ölçü kümelerinden birkaçı yahut hepsi arasında yer alabilmektedir. Özellikle arazi tahririnde ve vergi tah-

silâtında kullanmak veya âdil bir ölçü sistemi kurmak üzere meydana getirilen birimler bunu yapan halife, sultan, emîr ya da valinin adıyla anılarak diğerlerinden ayırt edilmektedir.

Aslında para ve ölçü tartıların denetimi hükümlerlik âlâmetleri arasında sayıldığından birimlerin belirlenmesi, denetim, ayarlanma ve damgalanması iktidarın süreklilik ve istikrarı açısından, bunların standartlaştırılması da vergi tahsilâtında ve alım satım işlemlerinde ortaya çıkacak ihtilâfların önlenmesi bakımından önem taşır. Ömer b. Abdülazîz'in âmillerine gönderdiği öne sürülen meşhur tâiminde ölçülerin standartlaştırılmasının önemi vurgulanmıştır (İbn Abdülhakem, s. 100). Zaman zaman ölçü ve tartılarda reform yapılmış, meselâ Büveyhî Emîri Adudüddöle, İlhânî Sultanı Gâzân Han ve Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan gibi idareciler yeni ölçü sistemleri getirmiştir. Bazı vali, emîr ve hükümdarların vergilere esas olmak üzere ihdas ettikleri çeşitli ölçü birimleri ise mahallî kalmıştır. Buna karşılık meselâ Abbâsîler'in etkisiyle Bağdat ritli yaygın bir standart sağladığı gibi özellikle Hanevîler'ce şer'î ritli sayılmıştır. Rivayete göre Abbâsî Halifesi Me'mûn kendi ihdas ettiği menni Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun kurucusu Charlemagne'a göndermiş, o da bunu standart olarak benimsemiştir.

Ebü Yûsuf gibi hukukçular, merkezî hükümetin toplumsal barış adına aynı vergilerin ölçülerini belli bir standarda bağlamasının, tahsildarların keyfî uygulama ve suistimallerine açık kapı bırakılmasının önemini ısrarla vurgulamıştır (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 87, 93-94, 115-116, 134). Nitekim vergiye esas olan ölçü tartı birimlerinde devlet lehine yapılan standart değişiklikleri zaman zaman mükelleflerin isyanıyla sonuçlanmıştır. Emevîler devrinde Musul bölgesinden Mısır'a göç ettirilerek Delta'nın doğu tarafındaki toprakların ihyasına özendirilen Araplar'ın Me'mûn döneminde vergilendirilmesi, bu uygulama sırasında arazi tahririnin standart uzunluk biriminden daha kısa bir ölçüyle yapılması, dolayısıyla fazla vergi konulması, üzerlerindeki malî yükün ağırlığına dayanamayan Kıbtî ve müslüman çiftçilerin 214 (829) yılında ayaklanmasıyla neticelenmiştir (Taberî, VIII, 253-254, 256; Makrîzî, I, 80-81, 94, 172-174, 308, 311; II, 261).

Toplumlar arası ilişkilerin sıklaşmasıyla beraber özellikle ağırlık ve uzunluk birimlerini karşılaştıracak, bu konuda birliği sağlayacak bir ölçme sistemine ihtiyaç duyul-

muş, XVII. yüzyılın ortalarında Fransa'da karmaşayı gidermeye yönelik sistematik bir çalışma başlatılmıştır. 1793'te Paris Bilimler Akademisi, Dunkirk-Barcelona üzerinden geçen meridyenin 1/40.000.000'ini yeni uzunluk birimi olarak kabul edip buna metre adını vermiş, böylece ondalık sistem benimsemiştir. Ayrıca 4°C sıcaklıktaki 1 desimetreküp saf suyun ağırlığından hareketle kilogram adı altında bir ağırlık birimi belirlenmiştir. 1799 yılında kabul edilen ondalık metrik sistem, 4 Temmuz 1837 tarihinde onaylanan Ölçü ve Ağırlıklar Kanunu ile Fransa çapında geçerli tek nizam olarak açıklanmıştır. Bu sistem zamanla diğer ülkelerde de benimsenerek dünya standardı haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de 26 Mart 1931 tarih ve 1782 sayılı Ölçüler Kanunu ile bu konuda ilk kapsamlı düzenleme yapılmış, 11 Ocak 1989 tarih ve 3516 sayılı Ölçüler ve Ayar Kanunu'yla eski yasa yürürlükten kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1396, s. 87, 93-94, 115-116, 118, 134; İbn Abdülhakem, *Şiretü 'Ömer b. 'Abdül'azîz* (nşr. M. Revvâs Kal'acî), Halep, ts. (Mektebetü Rebî'), s. 100; Sahnûn, *el-Müdevvene*, IV, 418; Yahyâ b. Ömer el-Kinânî, *Ahkâmü's-sûk* (nşr. Mahmûd Ali el-Mekki, *Şahîfetü'l-Ma'hedi'l-Mısri* içinde), IV/1-2, Madrid 1375/1956, s. 103-105, 130-134; Taberî, *Tarih* (Ebü'l-Fazl), VIII, 253-254, 256; Hemdânî, *el-İklîl* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Kahire 1383/1963, I, 44; Serahsî, *el-Mebsût*, XV, 6; Muhammed b. Ahmed b. Abdûn et-Tûcîbî, *Risâle fi'l-kazâ' ve'l-hisbe* (nşr. E. Levi-Provençal, *Şelâsü resâ'il Endülüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde), Kahire 1955, s. 29 vd.; İbn Abdürreâf, *Risâle fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* (a.e. içinde), s. 106-109; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), III, 76, 199; 364-365; Kâsânî, *Bedâ'î'*, V, 208; Celâeddin eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rûbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî), Kahire 1365/1946, s. 15-20; Burhâneddin el-Merginânî, *el-Hidâye*, [baskı yeri ve tarihi yok] (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), III, 27; İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Herrâs), II, 655; IV, 126, 318-319; İzzeddin İbn Abdüsse-lâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), I, 162; Kurtubî, *el-Câmi'*, IX, 254; XIX, 250; Nevevî, *el-Mecmû'*, VI, 174-175; X, 263-275; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIX, 248-252; XXVIII, 343, 385; XXIX, 474-475; XXX, 189; İbnü'l-Uhuve, *Me'âlimü'l-kurbe fi ahkâmü'l-hisbe* (nşr. M. Mahmûd Şa'bân - Siddîk Ahmed İşâ el-Mutîfî), Kahire 1976, s. 137-151; Makrîzî, *el-Hîtat*, I, 80-81, 94, 172-174, 308, 311; II, 261; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Bulak), V, 282-283; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *el-İnşâf fi mar'ifeti'r-râcih mine'l-hilâf* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut 1406/1986, IV, 472; Mevâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, Beyrut 1398, IV, 530-531; İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcîr 'an iktirâfi'l-kebâ'ir*, Beyrut 1408/1988, I, 244-247; Şirbînî,

Muğnî'l-muhtâc, II, 73, 107-108; Buhûfî, *Keşşâfû'l-kınâ'*, III, 283; Meclisî, *Bihârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, XLVII, 217; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiye 'alâ Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî* (nşr. Yûsuf Muhammed el-Bikâî), Beyrut 1412, II, 191; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Serhi'l-kebir*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), III, 151; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, Beyrut 1973, VI, 21; İbn Âbidîn, *Mecmû'atü resâ'ilî İbn 'Âbidîn*, Beyrut, ts. (Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 116-118; Mecelle, md. 288-289; B. Kisch, *Scales and Weights: A Historical Outline*, New Haven-London 1965, s. 8-9; M. Necmeddin el-Kürdî, *el-Mekâdirü's-şer'iyye ve'l-ahkâmü'l-fikhiyyetü'l-müte'allika bihâ*, [baskı yeri yok] 1404/1984 (Matbaatü's-saâde); Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 204-206; M. Ahmed İsmâil el-Harûf, "Vihdâtü'l-vezn ve âlâtühâ 'inde'l-müslimîn", *Mecelletü'l-bahşi'l-ilmî ve't-türâsi'l-İslâmî*, IV, Mekke 1981, s. 416-463; Salâh Hüseyin el-Ubeydî, "el-Mekâyîlül-'Arabîyyetü'l-İslâmîyye fi'l-meşâdirü'l-eşerîyye", *el-Mevrid*, XV/3, Bağdat 1986, s. 73-84; Ahmed el-Haccî el-Kürdî, "el-Mekâdirü's-şer'iyye (el-mekâyîl ve'l-mevâzîn) ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmî's-şer'iyye ve mâ yukâbilühâ mine'l-mekâdirü'l-mu'âşıra", *Mecelletü's-şer'a ve'd-dirâsâtü'l-İslâmîyye*, XVI/47, Küveyt 1422/2001, s. 245-301; "Keyl", *Mu.F*, XXXV, 177-181; "Me-kâdir", a.e., XXXVIII, 295-325.

CENGİZ KALLEK

ÖLÜ

Arapça'da meyyit, meyt ve müteveffâ gibi kelimelerle ifade edilir. İslâm hukukunda gerçek anlamda öldüğü bilinen kişiye "hakikî ölü", yargı kararıyla öldüğüne hükmedilen kişiye "hükmi ölü" adı verilir. Hakikî ölü ile hükmi ölü arasında hukuk bakımından önemli farklılıklar vardır (bk. MEFKÜD; ÖLÜM). Ölümle birlikte ölünün kişiliği ve buna bağlı olarak dinî-hukukî hükümlere muhatap olmaya elverişliliği (ehliyet) sona ermekte, ölünün hak ve borçları tasfiye edilmektedir. İlk önce terekeden ölünün borçları ödenir, ardından vasiyeti yerine getirilir, daha sonra kalan mal varlığı mirasçılar arasında paylaşılır. Geride kalanların ölüye karşı birtakım dinî görev ve sorumlulukları vardır. Ölünün yıkanıp kefenlenmesi, namazının kılınması ve kabre kadar taşınıp gömülmesi farz-ı kifâyedir. Ölümü kesinleşen bir kimsenin defni hususunda olabildiğince acele edilmesi tavsiye edilmiştir (Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 38). Ölünün arkasından isyan edencesine ağıtlar yakıp yüksek sesle ve dövünerek ağlamak günah sayılırken aşırıya kaçmadan ağlamakta sakınca görülmemiş ve geride kalanlara sabır tavsiye edilmiştir. Ayrıntılarda farklı görüşler bulunsun da ölü-